

L'ombra dei fiori

Pisa, egy késő középkori közösség

A Földközi-tenger csábító és kihívásokkal teli terep. A tenger, a felhők és a szárazföld kapcsolata, a fény és a nyomor egyszerre jelenlevő élménye valósággal felkínálja magát a tér és az ember egyidejű vizsgálatára. Pisa e világ egyik „sűrűsödési pontja”. Magas, télen valóban hófödte hegyei, a hosszú, esős, szürke ősz, a maláriás múlt és az áradással fenyegető, tengerre nyíló Arno folyó, mintha csak Braudel főművéből léptek volna elő.

A következőkben a térbeliség, a térszemlélet és a tér tapasztalatának történeti fontosságát hangsúlyozva az ember és környezete kapcsolatából egyre szűkítve a kört, az egyes háztartásokig, majd az egyes személyek nevéin keresztül az egyénig igyekszem eljutni. A történelem síkjait¹ úgy próbálom érzékeltetni, hogy közben ezek a síkok ne legyenek merevek. A síkok átjárhatók, hiszen a térbeliség szerepe nemcsak, mint a Pisát körülvevő természetföldrajzi környezet jelenik meg, hanem később az egyéni síkon, az élettörténeteken belül is.

A város itáliai összehasonlításban nem tartozik a középkori forrásokban leg gazdagabb települések közé, mégis, magyar adottságokkal összevetve, elképzelhetetlenül folyamatos oklevélállománnyal, narratív forrásokkal (krónikák, irodalmi művek), valamint teljes összeírásokkal rendelkezik. Részletesen azokkal az adóösszeírásokkal foglalkoztam, melyek Pisa addigi középkori történelmének legkritikusabb időszakában, az 1400-as évtizedben keletkeztek. Dolgozatomban azon pisaiakat igyekszem minél sokoldalúbban bemutatni, akik a 15. század eleji *prestanza* adatsoraiban megjelennek. A *prestanza*, vagy más néven *taglia* lényegét tekintve adó volt, habár szó szerint kölcsönként értelmezhető. Kényszerkölcsönről van szó, melyet a közösség összeírt tagjai fizettek a város kasszájába.

Az állam számára – eleinte még valóban önkéntes alapon – nyújtott kölcsön a 14. század folyamán kiváló üzletnek számított, hiszen a vagyonos állampolgárok jelentős kamat fejében fektettek be a Firenzében *Montin*ak nevezett államadóságha. 1406 után a firenzei állam újra és újra megpróbálta bevonni Pisát, miként a többi meghódított várost is, a *Monti* finanszírozásába.²

¹ Fernand Braudel: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*, Akadémiai-Osiris, Budapest, 1996, 5–6.

² Paolo Cammarosano: Il sistema fiscale delle città toscane. In: *La Toscana nel secolo XIV. Caratteri di una civiltà regionale*. A cura di Sergio Gensini, Pacini, Pisa, 1988, 201–211., Marvin B. Becker: Economic Change and the Emerging Florentine Territorial State. In: Anthony Molho

Az itt vizsgált adólistákat, melyek egymáshoz közeli évekből származnak, Bruno Casini, illetve a Michele Luzzati–Lionel Lovitch szerzőpáros több évtizede kiadták, ám a források feldolgozásával vagy összehasonlításával mindeddig sem olasz, sem más történészek nem foglalkoztak.³

Pisa és a Mediterráneum

Elkerülhetetlennek látszik, hogy minden, a Földközi-tenger vidékére irányuló értelmezési kísérlet Fernand Braudel nagyívú munkájából induljon ki, melynek legmaradandóbb értéke a *longue durée*, a struktúra, a konjunktúra, tehát a történelmi síkok elméletének bevezetése a történettudományba. A Mediterráneum rendkívül komplex és sokszínű egység, melyben a változás nem más, mint a mindenütt egyedileg jelentkező kihívásokra a szomszédos területekkel kölcsönhatásban adott válasz.

A térség jellegét mindennél jobban meghatározzák a félszigetek, s az ezeket elválasztó tengerek, melyek mind egyedi, ugyanakkor igen hasonló létfeltételeket kínálnak a lakosságnak. Korántsem paradicsomi állapotok ezek. A görög szigetvilág lakóját a Kr. e. 5. században ugyanúgy rendszeresen fenyegette az éhezés és a természeti katasztrófák⁴, mint a velencei hajósokat vagy Firenze lakosait a 15. században vagy a madridiakat a 16. század közepén.

Pisát történelme elsősorban a Tirrén-tengerhez, valamint az Appennini-félszigethez köti. 11–14. századi háborúinak zömét mégis olyan hajók ellen vívta, melyek Tunisz környékéről vagy az Ibériai-félszigetről futottak ki, s egyik legfontosabb diplomáciai partnere az a Velence volt, mely az Adriai-tengert uralta, s az ősellenség Genovával vívott kegyetlen harcot a keleti medence kereskedelmi monopóliumáért. Egységesnek tekinthetők a hajózási technika, a kereskedelem és diplomácia szabályai és normái, sőt igen széles körben nyelvi azonosságról is beszélhetünk, nyugat-mediterrán *lingua francá*ról bizonyosan.

Ennél is fontosabb, hogy közösek voltak olyan általános érvényű törvények, mint például az, hogy a városoknak állandóan szüksége van betelepülőkre, hiszen itt a reprodukció foka nem éri el az elégséges szintet. A városoknak minde-

(ed.) *Social and Economic Foundations of the Italian Renaissance*, John Wiley and Sons, New York, 1969, 123–131. David Herlihy: *Direct and Indirect Taxation in Tuscan Urban Finance ca. 1200–1400*. In: David Herlihy: *Cities and Society in Medieval Italy*, Variorum, London, 1980.

³ Bruno Casini: *Contribuenti pisani alle taglie del 1402 e del 1412*, Giardini, Pisa, 1960., *I fuochi di Pisa e la prestanza del 1407*, Giardini, Pisa, 1958. Miria Fanucci–Lionel Lovitch–Michele Luzzati: *L'estimo di Pisa nell'anno del concilio (1409)*, Pacini, Pisa, 1986.

⁴ Németh György: *A polisok világa*, Korona Kiadó, Budapest, 1999, 129–137.

nütt szükségük volt utakra – tengeriekre és szárazföldiekre egyaránt –, melyek elvezettek más piacokra vagy fontos nyersanyagokhoz, mint amilyen a juh, a fémek vagy éppen a gabona. Közös volt a nagy válságok élménye is (például az irtózatos 1348–50-es pestisjárvány), s általános érvényűnek tűnik a középkori városok politikai válsága is, mely Braudel és más kutatók szerint a 15. századot jellemezte.⁵

Pisa és Toszkána

A tér értelmezése szempontjából természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a történeti-kulturális kontinuitást sem, amely a történeti Toszkána területén lényegileg az etruszk időktől kezdve, ha nem is zavartalanul, de fennállt.

Amint azt a régió történeti földrajzával kapcsolatba kerülő kutatók egybehangzóan állítják: valójában nem egy, hanem három, illetve még számosabb Toszkánáról kell beszélnünk. Kulturális értelemben legalább kettőről, hiszen a nagy és jelentős városok: Firenze, Pisa, Siena, Pistoia lényegében Toszkána közép-nyugati részét foglalják el, míg a dél teljesen más képet mutat, városias településekben igen szegény. Három Toszkánáról beszélhetünk vertikális irányban, hiszen a síkság, a klasszikus dombvidék és a magashegyek gazdasági-társadalmi jellege alapvetően különbözik egymástól.

A síkság, vagyis a folyóvölgyek mai fogalmaink szerint a legtermékenyebb, s ezáltal a leggazdagabb vidékek, a középkorban, sőt egészen a legutóbbi századokig azonban ez korántsem volt így. A folyó menti síkságok a gyakori árvizek és a maláriaveszély miatt igen egészségtelen területek voltak, még akkor is, ha gabonatermelésre árvízmentes időkben valóban igen alkalmasnak mondhatóak. Pisa esete kiválóan példázza mindezt, hiszen a várost a malária a nyári hónapok alatt már-már élehetlenné tette, s ez a helyzet a középkor folyamán mit sem változott.⁶

A legkedvezőbb feltételeket a dombvidék nyújtotta, igaz, a földműveléssel együtt megjelenő talajerózió komoly kockázatot jelentett a növekvő, majd hosszú időn át folyamatosan nagy lélekszámú falvak számára. A gabonatermelés mellett ezeken a vidékeken volt jelentős a munkaerő-igényes, ám jövedelmező szőlőtermelés is.⁷

⁵ Fernand Braudel: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*, Akadémiai-Osiris, Budapest, 1996, 368.

⁶ David Herlihy: *Pisa in the Early Renaissance. A Study of Urban Growth*. Yale University Press, New Haven, 1957.

⁷ David Herlihy: *Medieval and Renaissance Pistoia. The Social History of an Italian Town, 1200–1400*, Yale University Press, New Haven, 1967.

A dombsági falvak gyakran kerültek összetűzésbe a hegyvidék vadnak titulált, s egyesek szerint antropológiai jegyeikben is jól elkülöníthető magashegyiekkel, akik leggyakrabban szegültek szembe a városi adminisztráció akaratával is.⁸

A politikai és társadalmi valóság, valamint a földrajzi tényezők Toszkána változatos régiójában igen szoros összefüggésben álltak egymással.

Reneszánsz Toszkána

A történészgenerációk által a fény, az elegancia, sőt a polgári modernitás korszakaként értelmezett reneszánsznak magában Firenzében és Toszkánában sem csupán kellemetlen mellékszövegek voltak a pestisjárványok, a közepes városok gyors elnéptelenedése, a demográfiai katasztrófa és a mindebből eredő változások a társadalmi és a gazdasági kapcsolatok rendszerében.⁹ Számos tekintetben a 13. század sokkal inkább tekinthető virágzónak, mint a 14. vagy a 15.¹⁰

A gazdasági-demográfiai képlet és a kulturális virágzás ellentmondásosságát hangsúlyozva lépett elő az eredendően gazdaságtörténész, Robert S. Lopez a 15. századi válság tézisével, melyet azután Harry A. Miskimin először 1969-ben megjelent korszakos jelentőségű *„The Economy of Early Renaissance Europe, 1300–1460”* című tanulmányában igyekezett kvantitatív módszerekkel bizonyítani. Az érvrendszer főként a legnagyobb jelentőségűnek tekintett gyapjúipar visszaesésén, a nemzetközi kereskedelem szűkülésén, valamint a *„return to land”* jelenségén alapult. A reneszánsz-korszakot az 1980-as évekre a legtöbb történész már egyértelműen a gazdasági hanyatlás időszakának látta.

Stephen R. Epstein kilépve a vita fogalmi keretéből, mely elsősorban a piaci folyamatokra koncentrált, az intézmények regionális hatásaira helyezi a hangsúlyt, s ebben az összefüggésben kap jelentőséget Toszkána helyzete is. A 14–16. században Firenze vezényletével kialakuló közép-itáliai állam Toszkána egészére, s az egyes városokra gyakorolt hatása korántsem egyértelmű. Epstein összehasonlító tanulmányaiból az tűnik ki, hogy Firenze általános centralizációra irányuló törekvései következtében a régió lassabban tért magához a pusztító járvá-

⁸ Samuel K. Cohn: Sex and Violence on the Periphery: The Territorial State in Early Renaissance Florence. In: *Women in the Streets. Essays on Sex and Power in Renaissance Italy*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1996, 98–136.

⁹ Például David Herlihy: *Medieval and Renaissance Pistoia*. The Social History of an Italian Town, 1200–1400, Yale University Press, New Haven, 1967, 102–120., vagy Maria Ginatempo-Lucia Sandri: *L'Italia delle città*. Il popolamento urbano tra Medioevo e Rinascimento (secoli XIII–XVI), Le Lettere, Firenze, 1990, 109–115. és 210–221.

¹⁰ Robert S. Lopez: Hard Times and Investment in Culture. In: Anthony Molho (ed.) *Social and Economic Foundations of the Italian Renaissance*, 95–116.

nyokat követően, mint például Lombardia vagy Szicília. A tézis szerint tehát: „*Tuscan centralisation ensured political and institutional continuity at the cost of social and economic fragmentation and the alienation of subjects.*”¹¹

Sok más észak- és közép-itáliai városhoz hasonlóan a 14. század a pártharcok mellett Pisa számára is a *signoria* ideje volt. A döntéshozók mozgásterét azonban mindinkább szűkítette Milánó és Firenze megerősödése, s a német-római császárok kiújuló itáliai akciói s hatalmi igényei. (1327 végén Bajor Lajosé, 1355-ben és 1368-ban IV. Károlyé.) Kétségtelen, hogy a 15. század eleji drámai fordulatokat követően Pisa a Firenze által megteremtett regionális alakulatban keresgélte helyét, mely egyre nagyobb ütemben haladt az állammá alakulás felé.¹² A dolgot második részének elemzéseit így felhasználhatjuk Stephen R. Epstein következtetésének részleges tesztelésére.

A tűzhely: házasság, család, nők, férfiak és gyermekeik a késő középkori Toszkánában

A háztartást általában sem, a 14–15. század fordulóján pedig különösképpen nem szabad mozdulatlanak tekintenünk. Ezen járványokkal terhelt időkben aligha volt lehetséges stabil háztartásokat huzamosabb ideig fenntartani. Lényeges az is, hogy habár a városi családok nagy része szülőkből és gyermekekből állt, igen gyakran két nukleáris család egyesüléséből jött létre. A házasulandók közötti jelentős korkülönbség miatt ugyanis a 15. század eleji toszkán városokban nagy számban éltek fiatal özvegyek, akik számos esetben újraházasodtak.¹³

Samuel K. Cohn Jr. elsősorban a firenzei bírósági jegyzőkönyveket tanulmányozva bizonyította, hogy Firenzében, s feltehetőleg Toszkánában általában is, a 15. század folyamán a korábbi évszázadhoz képest visszaesés tapasztalható a nők társadalmi „láthatósága” terén.¹⁴

A nőági örökösök kizárása az egyik első fontos lépést jelentette ez irányban, mely egyben a nők általános presztízsvesztését is jelentette. A nők helyzetének romlását azonban más tényezők és folyamatok is befolyásolták.

¹¹ Stephen R. Epstein: *Town and Country: Economy and Institutions in Late Medieval Italy*, *The Economic History Review*, 46 (1993), 465.

¹² A folyamatot bemutató legújabb színvonalas tanulmánykötet: Connell, William J.–Zorzi, Andrea (ed.): *Florentine Tuscany. Structures and Practices of Power*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.

¹³ Hasonló megállapítást tesz Szende, Katalin: *Gyermekek, testvérek, házastársak*. In: *Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században*, MTA TTI, Budapest, 2005, 311.

¹⁴ Samuel K. Cohn Jr.: *Women in the Streets, Women in the Courts*, in *Early Renaissance Florence*. In: Samuel K. Cohn jr.: *Women in the Streets*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1996, 16–38.

A városokban a férfiak átlagosan egyre később alapítottak családot, mivel ez csak megfelelő vagyon felhalmozása után volt társadalmilag elfogadott. Ezzel a már szülőképes lányok által „elérhető” férfiak száma jelentősen csökkent, a házasságkötés lehetősége felértékelődött, s ezzel összefüggésben a családalapítás költségeinek jó részét a lány családjának kellett állnia. Megszűnt tehát a férj által adott hozomány intézménye.

A városban élő nők helyzete annak következtében is romlott, hogy a 15. századi összeírások szerint fokozatosan kiszorultak a termelő tevékenységből.¹⁵

A biológiai-demográfiai és gazdasági folyamatok együtthatásának eredményeképp a korabeli felfogás szerint városban a házasság a gazdasági sikerek jutalma volt.

A pisai *taglie*-listák összehasonlító elemzése

Az elemzés során használt módszereket alapvetően a firenzei 1427–1429-es *Catastó*t éveken át tanulmányozó francia Christiane Klapisch-Zuber és az amerikai David Herlihy tanulmányai inspirálták. Ugyanakkor a szükséges számítások megtervezésénél igyekeztem szem előtt tartani Granasztói Györgynek az 1970-es években a várostörténetben alkalmazott statisztikai módszerekre vonatkozó kritikáját.¹⁶

Be kellett látnom, hogy a rendelkezésre álló idő alatt a 78 plébánia mindegyikének végigkísérésére nem vállalkozhatok, így első lépésként véletlenszerűen kiválasztottam a Mezzo, a Ponte és a Chinezica negyedekből öt-öt, míg a Fuori Porta negyedből négy plébániát, tehát egy kb. 25%-os mintát. A mintavétel nem lehetett hibátlan, hiszen ahhoz, hogy ismerjem az egyes vagyoni kategóriák, a nők arányát, vagyis azt, milyennek kellene lenni az ideális mintának, előbb elemeznem kellett volna az egész összeírást.

Először szerettem volna választ kapni arra, elkülöníthetőek-e, és ha igen, pontosan hol, szegény, illetve gazdag lakókörzetek, esetleg negyedek. Ezért megszerkesztettem az egyes plébániák lakosságára vonatkozó Lorenz-görbéket, ami a vagyoni megoszlást, illetve annak egyenlőtlenségét mutatja meg. A második fázisban a kapott görbék alkalmasnak mutatkoztak a vagyoni megoszlás időbeli változásának vizsgálatára, valamint az össz-adóteher plébániákra bontott összehasonlítására is.

¹⁵ Judith C Brown–Jordan Goodman: *Woman and Industry in Florence, The Journal of Economic History*, 1980.

¹⁶ Granasztói György: *A barokk győzelme Nagyszombatban*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004, 11.

A harmadik vizsgálati típust az egyes családok adatainak nyomon követése jelentette. Ebből az elvándorlás-elhalálozás mértékére is következtetni lehetett, amely alapvető fontosságú a közösség életképességének, állandóságának, más szóval stabilitásának értékelésében.

Megállapítható, hogy a vizsgált körzetek esetén 1409-ben számottevően több háztartás viselt lényegesen kisebb adóterhet, mint 1402-ben. Ugyanakkor 1412-ben már megfordult a helyzet, s a 25%-os nominális adónövekedést a korábbiaknál kevesebb háztartásnak kellett fedeznie.

Fontos megjegyezni, hogy az 1412 utáni másfél évtizedből nem ismerünk újabb összeírást. Ez arra mutat, hogy a pisai polgárokat mint adóalapot nem lehetett tovább terhelni, s ezt Firenze is belátta. A fentiekből azt a tanulságot is levonhatjuk, hogy az 1402-es adókvetés valószínűleg kivételes veszélyhelyzet egyszeri orvoslását célozta, hiszen a későbbiekkel összehasonlítva extrém mértékben megterhelte a lakosságot.

A firenzei adminisztráció kereste azt a határt, ameddig a lakosság terhelhető, ugyanakkor tisztában volt vele, hogy a határt átlépnie sem szabad, amennyiben a cél a hosszú távú stabilitás megteremtése az újonnan szerzett jelentős területeken. A kísérletek mindamellett olyan körülmények között zajlottak, melyek korántsem tekinthetőek tipikusnak a firenzei *dominium* kialakulásában. Pisa esetében ugyanis 1406-ban nem kompromisszumkötésről volt szó, nem volt olyan helyi elit, mellyel egyezkedni lehetett volna. Mind Andrea Zorzi, mind Giuseppe Petralia igen meggyőzően érvel amellett, hogy a Toszkána fölötti firenzei uralom lényege a helyi elit egy részével történő kiegyezés, a folyamatos kompromisszumkeresés volt.¹⁷ Pisa esetében ez a logika nem volt alkalmazható, itt a firenzei vezetés szükségesnek tartotta, hogy demonstrálja a régi és új idők közötti törésvonalat. „*In Pisa, this was essential because it had not been possible to negotiate a peaceful surrender.*”¹⁸

Szegények és gazdagok

Pisa körzetei vagy szomszédságai vagyoni értelemben igen különböző háztartásoknak adtak otthont. A görbéről egy meglehetősen nagy egyenlőtlenségektől terhelt társadalom képe rajzolódik ki.

A minimum és maximum értékek különbsége nagy, még a legkiegyensúlyozottabb S. Michele degli Scalzi és S. Giusto esetében is előfordulnak több mint tízsze-

¹⁷ Andrea Zorzi: The „material constitution” of the Florentine Dominion. In: *Florentine Tuscany. Structures and Practices of Power*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, 28.

¹⁸ Giuseppe Petralia: Fiscality, Politics and Dominion. In: *Florentine Tuscany. Structures and Practices of Power*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, 69–70.

res különbségek. S. Piero a Grado közössége ebből a szempontból is különleges, hiszen legfeljebb négyszeres különbséggel találkozunk, miközben a maximum értékek alig érik el számos más körzet minimumát. Az adóteher körzeteken belüli megoszlása nem azonos a három összeírásban. A vizsgált körzetek többségében az egyenlőtlenség kismértékben csökken, különösen az 1409-es és 1412-es adatokat összehasonlítva. Ennek okait vizsgálva hamar kiderül, hogy a változás hátterében a körzet legnagyobb adót fizető háztartásainak megszűnése áll. A folyamatot legérzékletesebben a Fuori Porta negyedben található S. Marco via Carcesana körzet példázza. Itt 1402-ben 28, 1409-ben 32, 1412-ben azonban mindössze 18 háztartást írtak össze. A háztartások közül éppen a legnagyobb adófizetők tűntek el a szemünk elől, s ennek megfelelően a maximális érték kevesebb mint a harmadára esik. A vizsgáltak közül éppen a fentebb idézetteket, a chinezicai S. Giustót és a Fuori Porta negyedi S. Michele degli Sclazi plébániák körzetét tekinthetjük olyanoknak, ahol a legkevésbé tehetősek éltek. Az összes kirótt adó tekintetében ugyan ezek a körzetek a középmezőnyhöz tartoznak, azonban a maximum értékek, s ennek megfelelően az átlagok alapján mindenképpen a skála aljára sorolandók, amelynek legalján S. Piero a Grado helyezkedik el. A Chinezica negyedhez sorolt S. Piero a Grado plébániája azonban, mint azt az első fejezetben leírtam már, a városfalakon kívül feküdt, a tengerhez közel. Lakói az összeírás tanúsága szerint kivétel nélkül „*lavoratores*” vagyis mezőgazdasági munkások (nem feltétlenül, sőt valószínűleg nem bér munkások) voltak, tehát földművelő közösséggel van dolgunk. A rájuk kivetett adó értékét látva akkor is arra kellene gondolnunk, hogy egy igen szegény falusi közösségről van szó, ha feltételeznénk, hogy az adminisztráció kevésbé terhelte ezen könnyen ellenőrizhető területen lakó parasztokat, mint a városfalakon belül élőket, ami egyébként igen valószínűtlen.

Nem véletlen, hogy ezt a közösséget az adatok sok szempontból olyannak mutatják, mely a „létminimum” vagy inkább a létezés szélén imbolyoghatott, hiszen a 14. század végének – a zsoldos kompániák sajátságos stílusában vezetett – hadjáratok igen gyakran mindent elpusztítottak a falakon kívül. Ebből a szempontból nem érdektelen az sem, hogy a másik két említett szegény, ugyanakkor egyenletes adóterhelést, s ezzel összefüggésben egyenlőbb vagyonmegoszlást mutató körzet is a város széléhez közel feküdt. Nem nélkülöz minden alapot a feltételezés, hogy a kívülről a falakon belülré menekülők elsősorban itt telepedtek le, s adták a városi szegénység jelentős részét. Ez azonban még egyáltalán nem jelenti azt, hogy a S. Giusto és a S. Michele degli Scalzi nyomornegyedek lettek volna.

A késő középkori nyomor, s főként a városi nyomor fogalma korántsem egyértelmű vagy könnyen körülírható. Mint arra a középkori szegénység egyik legeredetibb kutatója, a lengyel Bronislaw Geremek felhívta a figyelmet: a középkorban modern korunktól eltérően a szegénység nem esett egyértelműen negatív megítélés alá.¹⁹ A középkori közvélemény nyomorultaknak elsősorban a munkaképtele-

¹⁹ Bronislaw Geremek: *La pietà e la forza*, Laterza, Roma-Bari, 1986, 27.

neket tartotta, nem azonosította tehát őket a dolgozó szegényekkel vagy az alkalmi munkákból élőkkel. Az ilyen formán értelmezett nyomorultak nem a társadalom szégyenei voltak, sokkal inkább olyanok, akiknek segítése sok más bűnt jóvátehetett, s ilyen formán kiutat jelentett a pokolból. A nyomorultak közé így mindenekelőtt a nyomorékok, betegek, árvák és özvegyek tartoztak. A szegényekről alkotott kép természetesen a korszak századai során sem volt statikus. Korszakunkban a ferences eszme okozta szellemi-tudati pezsgésen már túljutott Itália, s ezzel együtt érzékelhetően csökkent a szegénység iránti rajongás, a kegyes intézmények iránti buzgalom, ugyanakkor még jóval a 16. századi kórház-alapítási láz előtt állunk.²⁰

Az általam elemzett adatok egyértelműen mutatják, hogy a legnagyobb adófizetők közvetlen szomszédságában megtalálhatjuk a csupán minimális adófizetésre képes háztartásokat is.

Megfigyelhető, hogy az egyenlőtlenségre jelentős hatással van egy-egy nagy adózó eltűnése. Nem másra találtunk tehát igen meggyőző bizonyítékot, mint a Giuseppe Petralia által részleteiben főként aragóniai források alapján bemutatott folyamatra: a pisai kereskedőcsaládok elvándorlására.²¹ A migráció méreteinél fogva stratégiaként is felfogható, melyet a 14. század végén meghatározó rétegek követtek.

Régi és új szomszédok

Több, egymást követő évből származó lista esetén az egyik legkézenfekvőbb, s egyúttal legizgalmasabb kérdés annak vizsgálata, vajon hogyan alakul az egyik évben szereplők sorsa a következő lista keletkezésének idején.

A vizsgált összeírások esetén igen ritka, hogy egy adott családfőt vagy utódját mindhárom évben megtaláljuk. A vizsgált körzetekben ez mindössze a középső, 1409-es év háztartásainak kb. 10%-ában volt lehetséges, ráadásul minden körzetben akadtak nehezen eldönthető esetek is. A bizonytalanságot, mint arra a bevezetőben már utaltam, az egyértelmű vezetéknevek hiánya, illetve azok hasonlósága okozta. Konkrét személyek továbbélése még ennél is ritkábban volt kimutatható, számos esetben csak az özvegy vagy fiú neve után szereplő utalásból (*fu di*, illetve *rede di*) lehetett következtetni magának a családnak a továbbélésére. Ter-

²⁰ Samuel K. Cohn: *Women in the Streets. Essays on Sex and Power in Renaissance Italy*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1996.

²¹ Petralia, Giuseppe: 'Crisi' ed emigrazione dei ceti eminenti a Pisa durante il primo dominio fiorentino: l'orizzonte cittadino e la ricerca di spazi esterni (1406–1460). In: *I ceti dirigenti nella Toscana del Quattrocento. Comitato di studi sulla storia dei ceti dirigenti in Toscana*. Atti del 5. e 6. convegno: Firenze, 10–11 dicembre 1982; 2–3 dicembre 1983, Papfava, Firenze, 1987, 292–352.

mészetesen ennél lényegesen gyakoribb, hogy egyazon háztartás két összeírásban tűnik fel, ez rendre a vizsgált körzetek további 52–54%-ában fordul elő. Az összeírások között eltelt évek számát figyelembe véve az sem meglepő, hogy gyakrabban 1409 és 1412 között mutatható ki folytonosság, bár ennek gyakorisága nem múlja felül drámai mértékben az 1402-ben és 1409-ben felismerhető háztartások számát.

Ezekből az adatokból leszűrhető, hogy Pisában a 15. század elején igen nagy volt a fluktuáció. Ez részben nyilvánvalóan elvándorlás eredménye. Amint azt Giuseppe Petralia fentebb említett tanulmányából tudjuk, a kivándorlók főként kereskedők voltak, akiknek korábban már voltak kapcsolataik a szigettel vagy legalábbis Dél-Itáliával.²²

A kivándorlás mellett néhány esetben belső „migrációra” is fel kellett figyel-nünk, vagyis egyes családok elköltöztek. Ez történt például a gyapjűfeldolgozás-sal foglalkozó Giovanni di San Sistóval, aki 1402-ben és 1409-ben még a S. Cecilia-plébániához tartozó körzetben élt, míg 1412-ben már a Fuori Porta negyedi S. Bernabe szomszédságában. Ehhez hasonlóan a Robának (kb. Anyag) is nevezett Nanni di Tieri cipész is elköltözött 1409 és 1412 között, ő a Quartierum Pontis-beli S. Luciából a közeli, ám nem szomszédos S. Leonardo in Petruscellóba. A költözés okait nem ismerjük, legfeljebb találgathatjuk, annyi azonban bizonyos, hogy a régi és új lakóhelyek közötti távolság kizárja annak lehetőségét, hogy egyszerűen csak más körzethez sorolták volna őket. Véleményem szerint Roba talán nagyobb vagy más szempontból előnyösebb üzlethelyiséget talált, hiszen 1412-ben a három évvel korábbi összegnek már kétszeresét rótták ki rá, feltehetően némi vagyonra tett szert, habár még így sem nevezhetnénk kifejezetten jómódúnak: 1412-ben 14 solidus 8 dénárt vártak tőle az adószedők. Giovanni és háztartása esetében meg-gazdagodásról egyáltalán nem beszélhetünk, S. Bernabe lakói között alig akadt olyan, aki drágább árut meg tudott volna venni.

A fluktuációban a migráció mellett természetesen szerepet játszhatott a háztar-tás kihalása vagy felmorzsolódása is. Amint azt az általunk vizsgálnál jóval több adatot szolgáltató 1427–1429-es firenzei *Catastó*ból tudjuk, amennyiben a lányok elérték a 15-16 éves kort, elkerültek a házból, férjhez mentek, s mivel az apák gyerekeik felnőttkorát ritkán érték meg, az anyát is eltartó fiúörökös hiánya és túlélő özvegy hiányában a háztartás megszűnt. A vizsgált mintában 1402 és 1412 között a háztartások több mint 40%-a kicserélődött vagy eltűnt.

A következőkben néhány olyan körzet esetét szeretném bemutatni, mely jól il-lusztrálja azokat a folyamatokat, melyek a fluktuáció, valamint az egyes körzetek vagyoni profiljában bekövetkező változások háttérében állhattak.

A Quartierum Pontishoz tartozó S. Tomeo in Ponte jelentős változásokon ment keresztül. 1402-höz képest 1409-ben 78%-kal csökkent az egy-egy háztartásra

²² Petralia, Giuseppe: Ricerche prosopografiche sull'emigrazione delle famiglie mercantili pisane in Sicilia dopo la conquista fiorentina del 1406. In: *Bollettino Storico Pisano*, L, LI, LII, LIII (1981–84).

eső átlagos összeg, szintén ennyivel ezek közéértéke és a körzet háztartásai által összesen fizetendő „hozzájárulás”. Mindeközben a háztartások száma változatlanul 11 volt. Az 1402-ben összeírtak közül azonban csak hatot lehetett 1409-ben is azonosítani, akik közül öt a Lanfranchi klánhoz tartozott. 1412-ben már hét S. Tomeo in Ponte-i lakos viselte a Lanfranchi nevet. Nanni di Ceccho, a szerény jövedelmű *bottaio*, vagyis kádár kitarzott, talán ő is rokon volt.

A Lanfranchi da S. Casciano család Pisa egyik legrégebb és legjelentősebb nemzetsége, mely főként a 12. és 13. században játszott jelentős politikai szerepet.²³ Habár a nemességhez sorolhatóak²⁴, a *popolo* idején a dei Donoratico mellé állnak a Viscontiakkal szemben, így a *popolo* idején hozott rendelkezések elvileg nem sújtják őket, a vizsgált 15. század eleji összeírások tanúsága szerint az igen népes nemzetség ekkorra elszegényedett. Egy kivételével mind a 25 Lanfranchi családfő a Ponte negyedben élt, presztízsük tehát legalább ebből a szempontból megmaradt, az általuk fizetendő tételek azonban csak elvétve érik el az 1 forintot 1409-ben és 1412-ben. 1402-ben még láthatóan jobb helyzetben voltak a Lanfranchi családfők, a közbeeső hét év, vagy éppen a túlzott fizetési kényszer azonban teljesen tönkretette őket, némelyikük kevesebbet fizetett, mint a már említett kádár.

Nem volt tehát szükséges, hogy a körzet legtehetősebb családja kihaljon ahhoz, hogy a statisztikai adatok máris alapvetően más képet mutassanak. Néhány korábban vagyonos család valóban drámai mértékben elszegényedhetett a 15. század eleji hatalmi harcok és kereskedelmi blokádnak következtében.

A S. Tomeo körzet valódi érdekessége, hogy az 1402-ben összeírt, ám 1409-ben már hiányzó háztartásfők közül négy nő volt, s csak egy férfi. Vagyoni helyzetük nem volt kiemelkedő, s csak egyikük foglalkozását ismerjük: Savina *tessitrice*, szövőnő volt. A másik három: Flora Spagnola, Bella del Valdarno és Costanza da Genova. Első ránézésre talán nincs is ebben semmi különös, ám valójában igen szokatlan nevek ezek. A nőket a középkori társadalom, s így a pisai írnokok is csak mint feleségeket, anyákat, lányokat vagy özvegyeket tudták elképzelni, s ezért női nevet szinte kizárólag férfi hozzátartozója nevével együtt találunk. Amennyiben nem, ott fel van tüntetve a foglalkozás, mint például Savina esetében. Úgy vélem, a három fennmaradó név beszédes²⁵, s nyugodtan lefordíthatjuk: Spanyol Virág, Arnólvölgy Szépe, Genovai Costanza. Ezek alighanem felvett „művésznevek”.

A másik körzet, amelynek lakóival érdemes részletesen megismerkednünk, a már többször emlegetett S. Piero a Grado. 1402-ben itt mindössze három nevet

²³ Maria Luisa Ceccarelli Lemut: *Medioevo Pisano*. Chiesa, Famiglie, Territorio, Pacini, Pisa, 2006, 212n, 217.

²⁴ A feltételes módot Emilio Cristiani érvei indokolják, miszerint az itáliai városokban mindig a közvéleményre volt bízva, hogy ki tartozik a nemességhez, s ezért rendkívül bizonytalan volt. Lásd: Cristiani, Emilio: *Nobiltà e popolo nel comune di Pisa dalle origini del Podestariato alla signoria dei Donoratico*, Napoli, 1962.

²⁵ Természetesen a férfiak esetében is előfordul, hogy nevük arra a távoli országra utal, ahonnan származnak, pl. az 1402. évi listában szereplő Domenico detto Ungheria.

találunk. Giovanni di Grossino, Giovanni di Neruccio di Machino és Pecchia (Di Antonio di Peruccio foglalkozását nem ismerjük, s tulajdonképpen a későbbi évekhez képest meglepően magas, mintegy félforintos összegeket fizettek. Pecchiáról feltételezhetjük, hogy nő volt, még hozzá özvegy. 1409-ben 14, három évvel később 13 háztartásfőt írtak itt össze, nyomorúságos, két-három *solidusos* összegekkel. 1412-ben mindegyikük neve mellé odaírta az írnok: *lavoratore*, vagyis középkori értelemben vett dolgozó, azaz mezőgazdasági munkás.

Alaposabb vizsgálódás után kiderül, hogy az 1409-ben már fiával, Michelével S. Piero a Gradóban élő Arrigo 1402-ben még a szintén Chinezica szélén levő S. Giovanni al Gaetano körzetben lett összeírva, ugyancsak fél forint körüli összeggel. Foglalkozását egyik évből sem ismerjük, valószínű azonban, hogy S. Piero a Gradóban ő és fia is *lavoratore* lett, igaz, 1412-ben már egyiküket sem találjuk.

Hét személy nevét 1409-ben és 1412-ben is felleljük, a kontinuitás tehát alig 50%-os három éven belül, 1402-ig pedig egyedül Pecchiát tudjuk visszavezetni, 1409-ben valószínűleg fia vagy fiatalabb férfikona szerepel Giovanni Peruccio néven. Úgy tűnik, Pecchia őt is túlélte. S. Piero a Gradóban tehát nem volt érdemes hosszú távra tervezni, nem nevezhető stabil földműves kisközösségnek. Ez az instabilitás éppen a pisai vidék 15. századi története s ezzel összefüggésben Pisa demográfiai életképessége szempontjából fontos. Amint már utaltam rá, a város a *contadóból*, vidékről érkező utánpótlás nélkül nem volt képes fennmaradni. S. Piero a Grado példája arra hívja fel a figyelmet, hogy Pisa lakosságszámának zuhanása mögött nemcsak a pestis és a malária áll, hanem a vidék nagymértékű pusztulása, hanyatlása s létbizonytalansága.

Összegzés

A 15. század eleji Pisa tehát igen instabil közösségnek tekinthető, inkább a folytonos változás, mint a folyamatosság jellemzi.

Az elvégzett kvantitatív vizsgálatok nyomán megállapítható, hogy Stephen R. Epstein tézise, mely a firenzei államot (mely tehát sokkal inkább kiterjedt *contado*, *dominium*) olyan tényezőként értékeli, mely késleltette az 1348 utáni új gazdasági-társadalmi-demográfiai *equilibrium* létrejöttét, Pisa esetében megállja a helyét. A lakosság intenzív migrációja bizonytalanná tette a város térszerkezetét kitöltő közösségek létét, s összességében igen jelentős elvándorlás, s ezzel összefüggésben pauperizálódás figyelhető meg. A Firenze által megkövetelt, gyorsan növekvő adóteher egyike volt azoknak a tényezőknek, melyek ezt a folyamatot gyorsították, majd konzerválták a 15. század első felében. Mindazonáltal hangsúlyozni kell, hogy Pisa alávételének folyamata kivételes, s nem a szokványos út volt. Hasonlóan kiélezett konfliktus s az elitek közötti kompromisszumok hosszú

távú hiánya a firenzei–pisai viszony jellegzetes, egyedi, a 14–15. századi firenzei politikára nem jellemző.

Sikerült rámutatnunk a demográfiai válság két igen fontos szintjére: a családok sikertelen reprodukciójára, valamint a vidék pusztulására is. Ezzel egyben feloldható a braudeli struktúra és a politikai felszín azon ellentmondása, melyre Samuel K. Cohn igen határozottan hívta fel a figyelmet: „...*neither a hidden history of a micro-parasitic struggle, nor a Braudelian division of historical time, in which affairs of state dance on the surface of history, can explain the timing or geography of... long-term trends.*”²⁶

A demográfiai hanyatlás és főként a *contado*, a vidék pusztulása ugyanis olyan hosszú távú folyamatok voltak, melyek már a 13. század vége óta a toszkán struktúra részét képezték, s melyeket a 15. század elejének politikai eseményei felerősítettek. Így struktúra és politika kölcsönhatásban, s nem antagonisztikus ellentétben állnak egymással.

A szöveg létrehozása során állandó figyelmet igényelt az a körülmény, hogy a források személyek neveit, s ezáltal a különös, egyedi történetek sokaságát tartalmazták formalizált keretek között, adatok formájában, miközben a kutatás kezdetén feltett kérdések Pisa globális képére vonatkoznak. Mikrotörténelem és struktúra között lavírozni éppoly nehéznek bizonyult, mint modern és posztmodern gondolatvilág között.

²⁶ Samuel K. Cohn: *Demography and the Politics of Fiscality*. In: Connell, William J.–Zorzi, Andrea (ed.): *Florentine Tuscany. Structures and Practices of Power*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, 206.